

THE PECULIARITIES OF CONCEPTS REPRESENTING THE HUMAN INNER WORLD IN ENGLISH LINGUISTICS

Turdieva Nilufar Yakubovna¹, Turabova Zarina Uktamovna²

¹Samarkand State Foreign Language Institute, Docent, f.f.n.

²Master Student of Samarkand State Institute of Foreign Languages

Инглиз лингвомаданиятида инсон ички дунёсини ифодаловчи концептларнинг ўзига хос хусусиятлари

Турдиева Нилуфар Ёкубовна

Самарқанд давлат чет тиллар институти доцент, ф.ф.н.

Турабова Зарина Уктамовна

Самарқанд давлат чет тиллар институти магистранти

“Энг катта сир – бу инсоннинг ўзи, унинг хис-туйғуларидан кўра сочлари саноғини олиш осонроқ”. Инсон ички дунёсига нисбатан Августин Аврелий томонидан берилган бу таъриф ҳали хануз ўз долзарблигини йўқотгани йўқ.

Инсон ички дунёсини ифодаловчи концептлар кенг қамровдаги концептлар ҳисоблангани боис биз уларга нисбатан макроконцепт атамасини қўллашни жоиз топдик. Макроконцепт деганда мураккаб ментал ҳосила тушунилиб, инчон ички ҳолати ва унинг ташқи кўринишларини ифода қилувчи концептлар гуруҳини тушунамиз. Тадқиқотимиз доирасида қалб, виждон, рух, ирода, тасаввур, юрак, soul, conscience, spirit, will, heart, mind, private, innermost ва ҳ.к. каби концептларнинг тахлили олиб борилади. Инсон ички дунёси витал, антропоморф ва зооморф характеристикаларга таянган ҳолда концептуаллашади. Тадқиқ қилинаётган концептларги инсон ички дунёси концептлари деб умумий номнинг берилиши шартлидир.

Ички дунё белгиларининг концептуаллашуви жараёни инсон ҳақидаги билимларга асосланган бўлиб, уни тирик жон сифатида (лотинчадан vitalis - тирик) тавсифлайди: инсон нафас олади, истайди – қалб нафас олади, истайди. Инсоннинг эмоционал ҳаёти билан боғлиқ бўлган юрак концепти учун “синиш” когнитив модели ҳосил: “Nowadays a **broken heart** will run to many editions” [7, 11]; **Yuragim yorilishg‘a yetdi, hazillashma!** [6, 219].

Инсоннинг ички дунёсининг лингвистик тасвири “яхлитлик, изчиллик, тўлиқлик ва муаллифликни даъво қила олмайди”, чунки инсон ички дунёси кўп йиллик тажриба лардан шаклланади ва ўзгариб боради [3, 8]: яъни инсоннинг реалистик, эмпирик олами мифоэпик, файласуфона тушунчалар билан боғлиқдир (В. И. Постовалова, М. Р. Одинова, В. Н. Телиа). Бунга ишонч ҳосил қилиш учун инсон ички дунёсининг “маънавий”, “лингвистик анатомиясини” жиҳати билан танишиб чиқиш кифоядир Биринчидан, унга квази-соматик, номоддий, “тасаввур қилинган” органлар (жон - soul, рух, ички олам – inner world, сезги ва бошқалар) киради. Бундан ташқари, инсон психикаси билан боғлиқ қўшимча функциялар маъмуриаллаштирилади, аслида мавжуд (соматик) органларга ва тананинг суяк воситаларига тнглаштириш. Булар, масалан, жигар, юрак, сафро, қон, инсоннинг ҳиссий соҳасига “хизмат қилади” (бутун қалбингиз билан севиш, бутун бориғи билан нафратланиш, томирларингизда қон қайнаши; bottom of soul, the harmony of soul and body, blood runs cold, blood-curdling, It has

chilled the blood to the very bottom of my veins, that sound seemed to freeze my very blood, my blood boil, blood congeal with horror, love with all/whole one's heart, hating him with every fiber of your being).

Умуман олганда, инсоннинг ички дунёси ҳақидаги миллий-лисоний ғояларнинг содда психологик табиатини ташқи дунёнинг ўзига хос аналогии сифатида қайд этадилар (А. Д. Шмелев, Н. Д. Арутюнова, М. Р. Одинцова, Е. М. Вольф, М. В. Пименова, Ю.Д. Апресян ва ҳк.). Бу тирик ва жонсиз табиатда мавжуд бўлган ҳамма нарсаи ўз ичига олган микрокосмоснинг бир тури: дунёнинг асосий элементлари – ҳаво, олов, сув (ғазабдан алангаланиш, муҳаббат ўтида ёниш; a rush of love, burst of love, in the heat of passion, blush of mortification, a rush/burst of feelings); ёруғлик ва зулмат (умид нури, a ray/ beacon of hope, silver lining; gloomy/dark thoughts; conscience is gnawing blossoming of/into love, blossoming love); инсонга хос хусусиятлар (виждони гапирди, виждон амри, ҳиссиётларни назорат қилиш; his heart will speak again, the heart spoke; nurturing feelings), озиқ-овқат, ичимлик (ширин хотиралар; bitter shame; sweet/ delicious/ luscious/ fond memories); фазовий реалаялар (юррак тубидан; inmost faith, in the secret heart, strange places of soul, in the bottom of the heart; from the depths of the heart); объектлар (тош юрак, миянгизни ишлатинг; stone heart, to put little thinking caps, homeless think; to tapp into fantasy) ва ҳ.к.

Ва ниҳоят, инсоннинг ички дунёсининг лисоний кўриниши, унинг оқилона яратилган илмий ва илмий бўлмаган моделларидан фарқли ўларок, она тилида сўзлашувчилар томонидан амалга оширилмайди, чунки уни ташкил этувчи концептлар асосан лингвистик ва нутқ бирликларининг ички, мазмунли шакли сифатида мавжуд. Тил семантикасида акс эттирилган дунёнинг лисоний манзарасини ташкил этувчи инсон психикаси ҳақидаги ғоялар о-заки нутқда оддий, стереотипик, аъъанавий усуллар сифатида вербаллашади, чунки улар инсон онги маҳсули бўлиб “ижтимоий ҳаракат соҳаси”га тегишлидир [4, 22]. Шаклланаётган фикрни тил орқали узатишнинг энг адекват усули мақсадли, онгли равишда коммуникатив вазибаларни ҳал қилиш жараёнида амалга оширилишидир [2, 87].

Шу тариқа, бадиий матнларда инсоннинг ички дунёси ҳақидаги содда лингвистик ғояларни актуаллаштириш бадиий ва тасвирий вазибаларга бўйсунди. Матнларида тасвирлар рецепторнинг онгига ҳиссий таъсирнинг кучли воситаси сифатида ишлатилади, унинг таъсири инсоннинг миллий моделини ташкил этувчи стереотипларнинг таъсири билан боғлиқ.

Тилининг барча лингвистик (нутқ) усуллари ва воситалари томонидан объективлаштирилган дунёнинг лисоний манзарасини ташкил этувчи инсоннинг ички дунёси ҳақидаги содда психологик ғояларни аниқлаш ва тизимлаштириш учун ўрганилаётган тил лингвоантропологиясининг долзарб вазибаларини аниқлаштириб беради. Ушбу муаммони ҳал қилишнинг мумкин бўлган усулларида бири бу турли хил тил даражалари воситаларини уларнинг умумий мақсадларига мувофиқ бирлаштириш ва тизимлаштиришга имкон берадиган категориялик семантик ёндашувдан фойдаланиш, яъни ақлий ҳодисаларни образли-ассоциатив талқин қилиш функциялари, уларни баҳолаш-экспрессив, мажозий ва прагматик жиҳатдан ишонарли мотивацион тимсоллар орқали таҳлил қилишдир.

Бу ҳолда инсон ички дунёсининг лингвистик қиёфасини моделлаштириш семантик категориялар - семантик инвариантлар асосида амалга оширилади, улар кўп даражали тил ва нутқ бирликлари семантикасида турли хил талқинларни олади ва дунёнинг ақлий тасаввурларининг универсал шаклларига мурожаат қилади, яъни мавзунинг когнитив-семантик тоифалари, объект, макон ва бошқалар. Мажозий мазмун жиҳатидан энг бой ва хилма-хил семантик тоифалардан бири – “макон” мисолида инсоннинг ички дунёси образини категориялик-семантик моделлаштириш имкониятларини кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Рухий ҳодисалар фазовий тасвирлари лексик-грамматик асосининг хусусиятларини кўриб чиқадиган бўлсак инлиз ва ўзбек тилларида ақлий соҳанинг турли хил ҳодисаларини макон мажозий-ассоциатив тасвирлашнинг бир қатор воситалари ва усуллари ишлаб чиқилган. Бундай семантик моделлаштиришнинг энг муҳим усули - бу иккиламчи номинация ва биринчи навбатда метафоризация, яъни, инсон ички дунёси тасвирини шакллантиришда предмет-фазовий маънога эга лексик бирликлардан фойдаланиш - табиатдаги

идеал ҳодисаларни макон асосида тавсифлаш, (чуқур билим - , теран ақл, қалби дарё, ўз дунёсида яшамоқ, ўз қобиғига ўралмоқ, калласи хум, фақатгина ўз қизиқишлари дунёсида яшамоқ.

Инсон ички дунёсида бўлиб ўтаётган психик ҳодисаларнинг макон лисоний тасвирларини яратадиган воситалар нафақат луғатда, балки грамматикада ҳам шаклланади. Аввало, биз грамматик метафора деб аталадиган нарса ҳақида гапиримиз, унинг моҳияти тилнинг грамматик воситалари билан ҳолатлар, жараёнлар, фазилатларни “объективлаштириш”да ётади[5]. Нутқда психик ҳодисаларнинг номинациялари нафақат предмет-макон маънога эга метафорик таърифларни олади, шунингдек, умумлаштирилган (категорик) макон-объектив маънога эга грамматик шаклларни осонгина шакллантиради ва предикатларнинг фазовий детерминантлари позицияларини эгаллайди (бошига бирор фикрни куйиб олиш - get something into one’s head, хотирадан кўтарилиш – to slip one’s mind, went out of one’s head, гуноҳга ботиш - take a sin on the soul, hurt a soul, хотираларга чўмиб кетиш - immerse oneself in memories).

Инсон ички дунёсини макон тушунчаси асосида тасвирлашнинг яна бир усули - бу ўхшаш жумлаларда субстантив метафора ёки таксономик предикациядан фойдаланиш [1, 17-20]. Уларнинг ўзига хос хусусияти ёрдамчи предметни (психологик оламнинг мажозий-ассоциатив репрезентациясига жалб қилинган маълум бир фазовий объект) экспликациясидан иборат бўлиб бундай импликация учун асос бўлиб хизмат қилган хусусиятни ифодалашдан иборат. Субстантив метафора иштирок этган ибораларда инсон ички оламини тасвирловчи синтактик позицияларда одатда аксиологик жиҳатдан тўйинган тасвирлар қўлланилади, масалан:

ақл тоши, инсон боши;

Зийракнинг ақли тош ёрар, Номарднинг мушти бош ёрар (мақол),

Магар кетар бўлса **виждон** бош олиб, Иймон ҳам у билан бирга кўчгайдир. (шеър);

With happiness comes intelligence to the heart,

Intelligence is a fruit picked in the neighbor’s garden.

A good conscience is a soft pillow,

A guilty conscience feels continual fear,

He has a wolf-conscience.

A guilty conscience needs no accuser.

Образли таққослаш субстантив метафорага яқин бўлиб, унинг моҳияти ментал ҳодисаларни объект-маконий объектларга ўхшатишдан иборат, одатда бундай ўхшашликнинг асосини – ички дунё ҳодисаларига тааллуқли ёрдамчи субъектнинг статик ва динамик белгиларини кўрсатиш орқали амалга оширилади. Масалан, фикрлар оқимини кўлдаги сувнинг секин ҳаракатланиши билан таққослашга асосланган ўта шошилмайдиган фикрлаш жараёнининг бадий тавсифини куйидаги мисолда кўришимиз мумкин. Масалан:

My thoughts, too, almost stopped their running and splashed almost imperceptibly, like the cold waters of a stagnant lake. - Менинг хаёлларим ҳам учидан тўғтаб худди кўлнинг совуқ сувлари каби деярли сезилмай чайқаларди.

Макон семантик категориясининг лексик ва грамматик базасини тавсифлашдан унинг мазмуни характеристикаси, образли ва ассоциатив салоҳиятини шакллантирувчи асосини ташкил қиладиган субкатегорик маънолар (нутқда актуаллаштирилган ёки актуаллаштирилмаган, бироқ лингвистик бирликларнинг ички шакли даражасида қолган) тизимига ўтиш лозим. Психикани ассоциатив маконда талқин қилиш соҳаси иштирок этадиган лингвистик бирликларнинг семантик таҳлили, биринчи навбатда, инсоннинг ички дунёсининг содда лингвистик тасвирларининг икки гуруҳини – ташқи ва ички маконга ажратишга имкон беради.

Баъзи ҳолларда, ички дунё концептлари ментал ҳодисаларни ташқи, жисмоний дунёнинг ўзига хос предмет-макон реалияларига ўхшатишга асосланган бўлиб, уларнинг номинациялари гапнинг семантик тузилишида ядро ёки периферик позицияларни эгаллайди (предикатлар, актант ва предикат детерминантлар) ва улар учун янги функцияни бажаради. Инсон ички дунёси ҳодисаларини макон нуқтаи назаридан тавсифлаш мумкин. Масалан:

Violetta's soul, of course, was dark, like in an old wine cellar - Виолетта қалби зиндонда қолган каби қоронғуликка чўмган эди.

Баъзи ички дунё концептлари таққослаш/ассимиляция қилишнинг юқоридаги каби ёрдамчи субъектларини воз кечишади. Шу билан бирга, рухий дунёни ва унинг таркибий қисмларини қамраб олувчи шахс грамматик шаклларда умумлаштирилган категорик макон маънога эга, предикатларнинг ушбу шаклларини бошқарувчи префикслар семантикасида бевосита характеристикани олади. Масалан:

Қалбда қайғу - There was sadness in his soul;

Бу нарса унинг чиқиб кетган эди - This fact just dropped out of his memory;

Қалбни ларзага солмоқ - It stirred him to the depths of his soul

Шунингдек, шунингдек, турли ўлчовли (ингл. dimension - ўлчов) маъноларга ега бўлган қайта талқин қилинган хусусият сўзлари билан предикатив ва предикатив бўлмаган бирикмаларда ҳам юқоридаги ҳолатни кузатиш мумкин. Масалан:

Юрак тубидаги туйғулар – deep feelings;

Дунёқараши кенг одам - A man of broad views;

у юзаки билимга эга - He has superficial knowledge;

Ақлий образли-ассоциатив репрезентацияси соҳасига жалб қилинган лингвистик бирикларнинг таҳлили, ўз навбатида, қуйидаги тасвир турларини ажратиб кўрсатиб, инсоннинг ички дунёси концептларининг ташқи макон тасвирларини конкретлаштиришга имкон беради:

Макромакон. Нутқ материални таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, образлар метал ҳолатлар, фазилатлар, ҳаракатлар ва уларнинг субъектларини онгли семантик моделлаштириш жараёнида камдан-кам қўлланилади. Сўзловчилар, одатда, ушбу турдаги образларни ички кўринишида олган бир қатор узул иборалар билан чекланади: булутларда сузиб юрмоқ (осмон ва ер ўртасида) - floating on clouds, soaring in the clouds; “орзулар оламида яшаш, самарасиз хаёлларга берилиш” - living in a dream world/ fantasy (to have hopes and ideas that are not practical or possible); еттинчи осмонда бўлиш “катта қувонч, чексиз бахт ҳолати” - in the seventh heaven (extremely happy).

Микромакон. Табиат образлари образи орқали инсон ички дунёси концептларини бериш - инсон қалби боғ, гулзор каби. Масалан: Her flower-like soul was gradually withering away - Унинг гулга ўхшаш қалби аста-секин сўниб борарди.

Уй-жой образи орқали инсон ички дунёси концептларини бериш - ... Her mind slammed all the doors to prevent the terrible thought in her mind that something irreparable had happened to her brother - ... Унинг ақли акасига ёмо қор-хол юз бериши мумкинлиги ҳақидаги даҳшатли фикрни олдини олиш учун барча эшикларни ёпиб қўйди.

Инсон ички дунёси концептларининг макон нуқтаи назаридан талқини қилишнинг лингвистик (нутқ) воситалари ва усулларини таҳлил қилишга категорик семантик ёндашув инсон ҳақидаги миллий лисоний ғоялар билан боғлиқ бир қатор қоидаларни (бўш/тўлдирилган ички маконни идрок этиш, йўналтирилган/йўналтирилмаган ҳаракат) аниқлаштириш имконини беради. Бундан ташқари, бу лингвокреатив фикрлашнинг ўзига хос хусусиятларини тушунишга ёрдам беради. Хусусан, макон хусусиятлар тизимини жисмоний, моддий дунёдан идела ментал дунёга ўтказиш семантик силжишлар билан бирга келиши аниқ. Инсон маълум бир ички таркибнинг ташувчиси сифатида бошқа "қонунлар" га мувофиқ "ўлчанади". Макон предикатлари психологик фазилатлар, ҳолатлар, ҳаракатлар ёки умуман шахснинг ички дунёсини – дид, меъёрлар, ахлоқий идеаллар, инсоннинг қизиқишлари, унинг фойдалилик ва функционаллик ҳақидаги ғояларини очиқ беради.

Инсон ички дунёсини макон нуқтаи назаридан тавсифловчи концептлар турли хил аксиологик маъноларни ривожлантиради.

Маконсемантик категорияси мисолида кўрсатилган ёндашув инсон ички дунёсининг лингвистик қиёфаси бўйича тадқиқотларнинг услубий базасини кенгайтиришга имкон беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Арутюнова Н.Ю. *Метафора и дискурс // Теория метафоры.* – М., 1990. – С.5-33.
2. Бондарко А.В. *Грамматическое значение и смысл.* – Л., 1978. – 175 с.
3. Одинцова М.П. *Вместо введения: к теории образа человека в языковой картине мира // Язык. Человек. Картина мира. Лингвоантропологические и философские очерки (на материале русского языка). Ч. 1.* – Омск, 2000. – С. 8-11.
4. Постовалова В.И. *Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира.* – М., 1998. – С. 8-70.
5. Теля В.Н. *Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира.* – М., 1998. – С.173-189.
6. Қодирий А. *Ўткан кунлар [Матн] : роман / А. Қодирий.* - Тошкент : Илм-зиё-заковат, 2019.- 432 б.
7. Wilde O. *The Picture of Dorian Gray.* - Москва : Менеджер, 2002 (ОАО Тип. Новости). - 303 с.